

FILOZÓFIA

MEZEI BALÁZS MIHÁLY

A görög eredetű kifejezés (*philein, sophia*) eredetileg a tudásra, belátásra, bölcseségre való törekvést jelentette, vagyis a tudás vagy a bölcsesség felfogott hiányát. Amikor Diogenés Laertios elbeszélése szerint Pythagorast megkérdezték, bölcs-e, válasza az volt: csak az isten bölcs, ő csupán törekszik a bölcsességre. E munka szerint ebben a jelentésben Pythagoras vezette be a kifejezést mind főnévi alakban (filozófia), mind tulajdonnévként (*philosophos*, „filozófus,” uo. I, 12). A filozófus arra törekszik, amivel nem bír, s e hiánynak tudatában van. Így lehetőséget és képességet hordoz, amelyek kibontakoztatásával a hiány megszüntethető: a nem tudóból tudó lehet, a filozófia eljuttat a bölcsességre. A filozófia ezen eredeti jelentése a későbbiekben számos módosuláson ment keresztül, melyeket a következő pontokban tekintünk át: (1) A filozófia mint életmód; (2) mint össztudomány; (3) mint teológia; (4) mint módszertan; (5) mint enciklopédia; (6) mint önálló tudomány; (7) mint másik gondolkodás; (8) mint revelációfilozófia. A cikket rövid összefoglalás zárja.

Ad 1. Miként mások mellett Pierre Hadot is kimutatta (uő: *Exercices spirituels et philosophie antique*, 1981; magyarul: *A lélek iskolája: Lelkigyakorlatok és az ókori filozófia*, 2010), a filozófia klasszikus fogalma mindenekelőtt életmód volt: olyan aszketikus, gyakorlati élet, amely szélsőséges esetben a cinikusok viselkedéséhez állt közel, akik ételről-italról, emberi lakhelyről és ruházatról lemondva félvad állapotban éltek (innen a nevük, „kutyaszerűek”, cinizmus). Ezek a személyek teljes körűen rábízták magukat a világot átható istenségre, gondviselésre vagy hatóerőre, ami mindent elrendezve a lehető legjobb állapot előállítását segíti. A filozófia életmódfelfogása világosan megjelenik a platonikus írásokban, főképpen Szókratész meditatív-aszketikus alakjában, kisebb mértékben az újplatonizmus és a sztoa köreiben, ahol – mint például Marcus Aurelius írása mutatja – a társadalmi helyzethez igazítva fogták fel a filozófusi életmódot. Platónnál a filozófia egyszerre egyén- és államformáló, mivel felfogásában a mikro- és a makrokozmosz (azaz ember és világ) összefüggenek, az egyik a másikkal tükrözése. Az egyéni életvezetés ekképpen államvezetés is (állam): ha az egyén leküzdí önmagában az alsóbb részek (főképp a nemiség) zsarnokságát, helyreállítja az ész uralmát és a szervezet

igazságos működését, ezzel az államot és a világmindenséget is formálja. – A kereszténység kezdetől fogva összefonódott a filozófiai étellel, ahogyan ezt Justinos mártír vagy Ágoston írásai mutatják. Justinos a kereszténységet igazi filozófiaként fogta fel, míg a fiatal Ágoston szemében a filozófust nem sok választotta el a hívőtől; a keresztény is filozófiai életet él, miközben egyistenhívő-krisztuskövető. A filozófiai életfelfogás módosulásokkal a kereszténység térnyerése után is fennmaradt az aszketikus hagyományokban (sivatagi atyák, remeték, kolduló szerzetesek, oszlopos szentek), noha a szerzetesrendek kiépülése fokozatosan kiszorította a szabályozatlan életformákat. A keleti kereszténységben mégis fennmaradt a vándortanító aszketikus alakja a Jézus-imát gyakorló vándorszerzetesben, akinek praxisa a *hészichamos* (nyugalmi ima) hagyományában gyökerezik. Az iszlámban is érvényesültek ilyen hatások, különösen a szúfizmus vonalán, így a vándordervisek életmódjában (muzulmán filozófia). A XX. században a radikális életmód közép- és újkori formáinak elágazásaként értelmezhetők a hippimozgalom egyes spirituális fejleményei. Innen kiemelkedve, számos vallási forma elemeit bevonva ma sok olyan gyakorlat létezik, amely kötődik a régi filozófiai életmódhoz. Különösen említendő a filozófiai praxis vagy filozófiai tanácsadás, amely intézményesen, az akadémiai világ peremén elhelyezkedve egyre tudatosabb életvezetést segít elő kidolgozott szakirodalom, módszertan, illetve csoportos és egyéni foglalkozások alapján. Ez a mozgalom elsősorban a nyugati filozófia-felfogásaira támaszkodik, ahol még a legelvontabb szerzők esetében is megtaláljuk az életformálás törekvését, ahogyan ez például Spinoza, Fichte, Husserl vagy Heidegger esetében megfigyelhető. Az utóbbi munkásságát az ún. egzisztenciaanalízis formájában gyakran bevonják a filozófiai praxis módszertanába. A filozófia mint életmód mindennek során az istenségre való totális ráhagyatkozástól a köznapi életvitel technikai szabályozásáig jutott. Miközben a filozófia eredeti valóságformáló karaktere elveszni látszik, sőt tudományos és kulturális jelentősége is felbomlik, megfigyelhető egyes filozófusok, például Nietzsche vagy Marx páratlan hatása egyének és közösségek életében. Ez a jelenség a maga módján megerősíti a felismerést, hogy a filozófia nemcsak a platonikus koncepcióban döntő egyén és állam életében, hanem maradandóan meghatározza a filozófia távlatában kibontakozó történelmet is.

Ad 2. A filozófia már a legkorábbi időktől kezdve szemlélet is volt, ahogyan ezt Diogenés Laertios idézett munkája is mutatja (8,8). Pythagoras ezen a helyen azt állítja, hogy a filozófus elsősorban az igazságot akarja szemlélni, miközben mások vagyonért és hírnévért versengenek. A „szemlélés” itt megjelenő fogalma (*theomai*, nézni, szemlélni) a forrása a „teória” későbbi fogalmának, amely tudományos megfigyelést jelentett, elsősorban a természet, az égbolt, az elemek és az emberek tanulmányozását. A filozófia Pythagoras esetében ismert módon aritmetikai, matematikai és logikai szemléletet is jelentett. A természetfilozófusok (Thalés, Anaximenes, Anaximandros, Hérakleitos) már úgy értették a filozófiát, mint amely

mindennek a végső okát (*arché*) kutatja, mely végső okot bizonyos elemekkel azonosították (víz, levegő, határtalan, tűz). Platón a *Phaidón*ban rövid filozófiatörténet keretében mutatja be Sókratés elgondolását arról, hogy a közvetett (anyagi, formai, történeti) okok nem valóságok, az igazi csak a végső és mindent meghatározó ok, az ész (*nus*; *Phaidón* 97b–99e). Ezáltal Platón a filozófiát mint a létrehozó és rendező elv tudományát azonosította, amely mindenre kiterjedően jut el az alapokig, és az ész által képes mindennek áttekintésére és irányítására. Ezért a filozófia ösztudomány, amely bevonja a nagyobb tudományágakat a matematikától kezdve a kozmológián keresztül az etikáig, a történettudományig és a politikaelméletig. Számára a filozófia a túlvilág tudománya is, azaz a halhatatlan lélek útjáé a születés előtt és a halál után (*Állam* 614b–621d). Ha elfogadjuk, amit J. B. Kennedy az *Állam* zenei felépítéséről állít (*The Musical Structure of Plato's Dialogues*, 2011; „Platón dialógusainak zenei felépítése”), úgy az életmű egyben zenei, sőt – a görög szférikus zenefelfogás kozmológiai kapcsolatai következtében – kozmoteológiai teljesítmény is. Aristotelés Platónhoz hasonlóan ösztudománynak tekintette a filozófiát. Szerinte az ő korában „már mindent felfedeztek az emberek, csak éppen hogy némely dolgok nincsenek összegyűjtve, másokat meg, bár ismerik őket, nem alkalmaznak” (*Politika*, 1984, 1264a, Szabó Miklós fordítása). Ugyanő az ösztudományt etikának nevezi *Nikomachosi etika* című munkájában (*Éthika Nikomacheia*, magyarul: 1942). Az etika „architektonikus,” minden tudást betetőző tudomány (uo. 1078b, 25–27). A filozófia e felfogás szerint részben analitikus, megfigyeléseken alapuló, következtetésekkel dolgozó, részben teológiai jellegű, mivel a legfőbb boldogság csak az istenség sajátja. – A filozófia ösztudomány jellege a hellenizmusból kiemelkedő kereszténységben is megmaradt, miközben a fölébe rendelt természetfeletti tudást, a kinyilatkoztatásból merítő teológiát minden tudomány csúcspontjának tartották. Miközben a keleti kereszténységben széles körben gyakorolták a szaktudományokat (egyebek mellett az első keresztény egyetem, a bizánci Pandidaktérion keretében), a szaktudományok robbanásszerű fejlődése mégis Nyugaton ment végbe részben Bizánc, részben az arab tudományos fejlődés hatására. A matematika, a logika, a csillagászat terén az arab tudomány jelentős előrelépést tett a hellenizmushoz képest. Az itáliai, később más nyugati tudósok a középkori királyi udvarok, egyetemek és kolostorok keretében befogadták ezeket az eredményeket, majd kialakították saját felfogásaikat (vö. Simonyi Károly: *A fizika kultúrtörténete*, 1978, 2, 4). A filozófia a nyugati egyetemi felépítésben a teológia alatt a második alapszak volt, amely klasszikusan „a hét szabad művészet” foglalatát nyújtotta (grammatika, dialektika, retorika; aritmetika, geometria, asztronómia és zene). Ám e kereten túlmenően az általában vett filozófia alá sorolták a jog- és az orvostudományt, az építészetet, a geográfiát. A filozófia ösztudomány jellege itt különösen kihangsúlyozódott, s amikor a szaktudományok a XIV–XV. századtól kezdve a gyors fejlődés útjára léptek, egyre kevésbé látták

magukat a filozófia kötelékébe tartozónak. A teológia és a filozófia felügyelő szerepe mindazáltal nem szakadt meg, sőt egyes felfogásokban a jelenkorig folytatódik (vö. Szent II. János Pál pápa *Fides et ratio* [„Hit és értelem”] című körlevelét, 1998). Ezzel szemben fokozatosan kialakult a filozófia önálló tudomány jellege, amely már nem a szaktudományok foglalata volt, hanem önálló módszertanra tett szert mások mellett Descartes műveiben. – A XVII. századtól kezdődően a két, egymással versengő filozófiafelfogás egyfelől a filozófia szaktudományos jellegét, másfelől önállóságát hangsúlyozta; az első inkább az empiricista nézetekre, a második a racionalista-idealiztikus értelmezésekre volt jellemző. A filozófia ösztudomány jellegét Hegel nagyszabású életműve, majd Husserl munkássága dolgozta ki a legteljesebben; ezzel szemben a politikai értelmezések (Marx), az egzisztencia filozófusai (Kierkegaard, Stirner, Nietzsche) a filozófia ösztudományi helyzetét elvetették. Comte és követői a filozófiát mint a kortárs tudomány előformáját kezelték, mely szerint a vallás és a metafizika korszakát az empirikus tudományok kora váltja fel, és juttatja teljességre az emberi tudás fejlődését. E felfogás a mai napig széles körben és több változatban megjelenik egyfajta szcientista nézetként, amely a filozófiát átvezeti vagy egyenesen feloldja a logikában, a matematikában, a pszichológiában, a szociológiában, a politikai nézetekben, az etikában, a technológiai kérdésekben stb. Radikálisabb Heidegger felfogása, aki a filozófiát történeti egészként, minden szaktudomány eredete- és foglalataként tekintette, ám meghirdette a végét is, amely felfogása szerint a filozófia szétesése az egyes szaktudományokban, a kortárs civilizáció technikai gyakorlatában. Felfogásában a filozófia vége egyben „a gondolkodás feladata”, amely túllép a technika gigantikus építményén. A filozófia tudományosságát ettől függetlenül is visszatérően kétségbe vonták, míg végül Steven Hawking kijelentette, hogy „a filozófia halott” – értve ezen a filozófia tudományos kompetenciájának megszűnését (Steven Hawking – Leonard Mlodinow: *The Grand Design*, 2010; magyarul *A nagy terv: Új válaszok az élet nagy kérdéseire*, 2011).

Ad 3. A filozófia kezdettől összefonódott a teológiai szférával. Minden látszat ellenére az utóbbi játszotta a meghatározó szerepet, ahogyan ez pl. Platón vagy Aristotelés írásaiból is kiviláglik. Platónnál a filozófia nem utolsósorban „az istenek gondozása” (*Euthüphrón* 2d), míg Aristotelésnél a metafizika (első filozófia) „teológiai” jellegű (*Ta meta ta physika*, magyarul *Metafizika*, 1936, 1026b). A klasszikus kor kifejezései meglehetősen elnagyoltak, és e témában pontos információt nem nyújtanak. Az összkép azonban egyértelmű: A filozófia a legmagasabb szinten az istenségre, az istenekre irányul, vagy éppen a filozófia az istenek legnagyobb ajándéka, „aminél nagyobb jót a halandók neme soha nem nyert és nem is fog nyerni az istenektől” (*Timaios* 47b, saját ford.). A kereszténység ezt a teológiai fogalmat vette és alakította át, amikor a filozófiát a szenthagyományban és a Szentírásban feltárt teológiai tartalmak szerint átértelmezte. A kinyilatkoztatás

különleges jelentősége miatt ez egyben a teológia kiemelkedő jelentőségét hozta magával. A teológiai gondolkodás önálló területként levált a filozófiáról, a filozófia pedig bevezető-előkészítő funkciót vett fel, ahogyan már Alexandriai Kelemen is kimondta: a filozófia „nevelőnk Krisztusra” (utalás Pál apostol szavaira, Galátáknak írt levél, 3, 24); hithez vezető, előkészítő (*Strómata*, „Szöttesek” V. fejezet). A filozófia ekképpen vált szaktudományos, etikai és bölcsességi bevezetővé. Mivel azonban kezdettől fogva misztikus jelleggel is bírt, a preparációs felfogásban is visszatérően megjelent ez a vonás: Pseudo-Dionysiosnál, aki már a név által is jelezni kívánta, hogy misztikus filozófiát kínál (lásd Dionysios filozófus említését, *Apostolok cselekedetei* 17, 22–34). Ágostonnál, Boethiusnál, a görög és latin szerzők sokaságánál a filozófiai gondolkodás átszötte a teológiai, a misztikus gondolkodás pedig mindkettőt meghatározta. Ez a filozófia az augusztiniánus hagyományban (Boethius, Anselm, Bonaventura, Scotus, Descartes, Malebranche, Berkeley, oxfordi platonizmus, német idealizmus) máig fennmaradt. Kortárs fejleményei megfigyelhetők a fenomenológia ún. teológiai fordulatának szerzőinél, kiváltképpen Lévinasnál, Michel Henry-nál és Jean-Luc Marionnál. E fejlődési vonal abban különbözik más, a teológiai kérdéskört ugyancsak hangsúlyozó filozófiai felfogásoktól, hogy az utóbbiak jelentős részében a teológia a filozófia szabatosan elhatárolt része, a misztikum (az Isten–ember kapcsolat tapasztalati felfogása) pedig csekély szerepet játszik bennük. Ez a hagyomány, eredetét tekintve, arisztotelianus, és a skolasztika fejleményeiben nyert széleskörű kifejtést. A mai napig tartó hatása a szabatos elkülönítéseken keresztül, ezeket kihangsúlyozva köti össze a teológiát és a filozófiát, míg a misztikumot ignorálja, vagy külön diszciplínaként tárgyalja (vö. Adolphe Tanquerey: *Précis de théologie ascétique et mystique*, „Az aszketikus és misztikus teológia összefoglalása”, 1923). A mai angolszász filozófiai teológia főképpen ezt a hagyományt követi, például Alvin Plantinga vagy Richard Swinburne a filozófia teológiai relevanciáját szaktudományos vonatkozásban, logikai, illetve tudományelméleti vonalon hangsúlyozzák. Ettől eltérően Wittgenstein kései gondolkodása kifejezetten misztikus, a kontinentális filozófia teológiai koncepcióiban gyökerezik, így közelebb áll a fenomenológia „teológiai fordulatához” (lásd még reveláció, keresztény filozófia).

Ad 4. A filozófia módszertani felfogása több formában érvényesült a filozófia története során. A megközelítés alapkérdése: hogyan jutunk ismerethez? A kérdésre adott válasz a filozófia módszertani felfogásának klasszifikációját nyújtja. A): az ember már mindig is rendelkezik ismerettel. B): Az ember megszerzi az ismeretet: vagy a maga erejéből, vagy külső hatásra, vagy a kettő kombinációjaként. C): Az ember soha nem érhet el biztos ismeretet, csupán valószínűsít. D): Az emberi ismeret egy teljes ismeretgyarapodási összefüggés mozzanata. E): Az emberi ismeret csupán negatívuma egy másféle fennállásnak, amely nem írható le ismeretként. F): Az előző lehetőségek értékelő áttekintésének formája mint voltaképpeni filo-

zófiai módszer. E lehetőségek közül (B) tűnik a legszélesebb körben elterjedtnek. A filozófia efféle módszertana jellemzi az empirizmust, amely finomabb változatában felismeri, hogy az ismeret még akkor is feltételez valamiféle előzetességet, ha ezt merőben viasztáblához (Platón) vagy üres papírlaphoz (Locke) hasonlítják. Mert ebben az esetben is szükséges a viasztábla előzetessége, írhatósága, az „írón” megléte, az írásjelek érthetősége, grammatikája, s főképpen a megértés, amely az írást felfogja; s ugyanez áll a papírlap-hasonlatra is. Ekképpen a (B) felfogás általában feltételezi a külső hatás fontosságát (érzéki tapasztalat), de valamiképpen feltételezi az elme logikai képességét arra, hogy a befogadott adatokat feldolgozza, értelmezze, kifejtse, továbbgondolja stb. Miután a köznapi tapasztalat szerint az ember erőteljesen kitett külső fizikai hatásoknak, a fizikai adatok hangsúlyozása visszatérő témája a filozófia módszertánának. Ehhez képest a logikai kapacitás előzetessége háttérbe szorulhat. Ez ellen emel szót (A) felfogás, amely Platón *Menón* című dialógusában az a priori ismeret klasszikus megfogalmazása. Eszerint az elme eleve rendelkezik ismerettel, mégpedig teljes ismeretösszefüggéssel, ezt csupán megfelelő eljárással felszínre kell hozni. Minél nagyobb hangsúly esik az előzetességre, annál apriorisztikusabb a módszertan, pl. az ún. generatív grammatika szerint csak azért vagyunk képesek bármiféle pozitív nyelvet megtanulni, mert eleve rendelkezünk alapvető nyelvi struktúrával (pl. mondatformák és mondatelemek, lásd Chomsky: *Aspects of the Theory of Syntax* [„A mondattan aspektusai”], 1965; magyarul lásd még uő: *Generatív grammatika: Beszélgetések Mitsou Ronat-val*, 1985). E felfogás Kant és Husserl apriorizmusának továbbfejlesztése. Élesen szemben áll a szkepszis álláspontjával (C), amely lehet csupán módszeres, miként Descartes-nál vagy Husserlnél, de lehet metafizikai is, miként élisi Pyrrhón vagy Sextos Empeirikos tanai mutatják. A modernitásban Hume képviselt ehhez hasonló álláspontot, ám Kuhn vagy Feyerabend tudományfilozófiája is szkeptikus vonást mutat, mivel nyitva hagyja a kérdést, hogy elgondolható-e minden paradigma paradigmája, illetve van-e végső kerete minden lehetséges eljárásnak. Pozitív kifejtése e nézetnek a valószínűség, amely tagadja az apodiktikus ismeret létét vagy elérhetőségét, ellenben minden ismeretnek bizonyos fokú probabilitást tulajdonít. Ezzel szemben (D) képviselői, különösen Hegel, az emberi ismeretszerzést totális összismereti mozgás mozzanataként fogják fel, amely már mindig is maradéktalanul célt ért, csupán egyes vonatkozásaiban vagy fázisaiban mutat ismereti változást. Voltaképpen Husserl és Heidegger felfogása is ehhez áll közel, míg az első a passzív szintézis, az utóbbi a lét egyetemes eseményyszerűségében fogja fel az összismereti mozgás alapját. Ekképpen (E) felfogáshoz is közel állnak, mivel ha az ismeret teljesebb valóságban gyökerezik, az utóbbi már nem ismeret, hanem lét, valóság, vagy reveláció. Ekként idetartozik a revelációfilozófiai felfogás is, amely minden ismeret és lét végső forrását kiemelve annak teljes és részletes hatását írja le és azonosítja a voltaképpeni eljárással, a módszer tartalmával. Végül felis-

merjük, hogy a lehetséges módszertani felfogások e felsorolása maga is módszer-tanként, mégpedig a következő pontban áttekintendő *enciklopédikus felfogásként* érvényesül. Ugyanis minden lehetséges és tényleges eljárás mód áttekintése maga is eljárásmodot tartalmaz, amely meghaladja, de egyben át is fogja az egyes eljárásmodokat; s így teljes módszertan. Érdemes kiemelni, hogy a filozófia módszertani felfogásának oly részletkérdései, mint az, hogy a természettudományok, a matematika és a filozófia módszertanai mennyiben tartanak össze vagy fedik egymást, ill. hogy a tudományos gondolkodásban periodikusan előtérbe kerülő felülről lefelé (*top-bottom*) és alulról felfelé (*bottom-top*) haladó eljárások mennyiben filozófiaiak, kielégítően megválaszolhatók a lehetséges módszertanok enciklopédikus áttekintésével (vö. Mario Bunge: *Emergence and Convergence: Qualitative Novelty and the Unity of Knowledge* [„Emergencia és Konvergencia: Minőségi újdonság és a tudás egysége”], 2003). A módszertani filozófia-felfogás megerősíti a filozófia tartalmi és formai meghaladását, amennyiben minden módszer rajta kívüli cél elérésére irányul.

Ad 5. A filozófia mint enciklopédia a következő felismeréseken alapul: Az ismereteknek van végső totalitása, amely felfogható és kifejthető. A totalitás szerves része önmaga felfogása és kifejtése, ezért a filozófia enciklopédikus felfogása az ismerettotalitás funkciója vagy függvénye. Az enciklopédikus felfogást az különbözteti meg a filozófia mint ösztudomány felfogásától, hogy az előbbi problémaként szembesül az ismerettotalitás ismeretének problémájával. Az ismerettotalitás nem lehet ugyanúgy tárgya az ismeretnek, mint a totalitás tartalmi, ezért minden enciklopédikus felfogás rászorul az alább tárgyalandó revelációfilozófiai kifejtésre. Ha ugyanis az ismerettotalitást ugyanúgy feltárható-kifejthető ismeretként értjük, mint a totalitás tartalmait, paradoxonhoz jutunk, amelynek egyik megfogalmazása a Russell-féle paradoxon: itt megválaszolhatatlan a kérdés, hogy minden olyan halmaz halmaza, amely tartalmazza önmagát, tartalmazza-e önmagát. Ezzel szemben az enciklopédikus felfogás revelációfilozófiai kiegészítése lehetővé teszi, hogy olyan ismerettotalitást gondoljunk el, amely tartalmaiban felfogható és kifejthető ismeret, totalitásában vagy egészében azonban revelációs, azaz közlés jellegű. Az enciklopédikus filozófia végeredményben a legátfogóbb filozófia-felfogás, s a filozófia története során visszatérően megjelent: Platónnál, Aristotelésnél, Tamásnál, Hegelnél, Husserlnél vagy Heideggernél. Minden esetben eltérő értelemben szerepel az „enciklopédia” (különösen az utolsó szerzőnél sajátos), annyiban mégis átfedik egymást, hogy végső egységet fognak fel, amelyben az emberi ismeret valamennyi fajtája, rétege, lehetősége és fejleménye kielégítően befogadható és értelmezhető. A jelen *Magyar Filozófiai Enciklopédia* ezen a felismerésen alapul, tehát az enciklopédikus hagyományhoz tartozik, ám azt – a jelzett paradoxon elkerülésére törekedvén – kiegészíti a revelációfilozófiai mintázattal. Látnunk kell, hogy e mintázatot már Platón is feltárta, ti. a mantikus filozófia fogalmával (vö. Platón:

Védőbeszéd, 31d; Mezei B.: *Vallásbölcselet*, 14§ d). Szent Tamás a teológia magasabb tudományos rangja, Hegel a Szellem önbeteljesülése, Husserl a korrelációs *a priori* fogalma, Heidegger pedig a sajátosan kifejtett, végső valóságként felvett létfogalom keretében fogta fel az ismerettotalitást. E filozófiai felfogások az egyetemes gondolkodástörténet legmagasabb régiójához tartoznak. Meghaladásuk feltétele kellő megértésük; szkeptikus oppozíciójuk, mint ahogyan efféle visszatérően előkerül, csupán filozófiai privációt jelent, nem pedig többletet. E priváció egyik példája Kierkegaard reakciója Hegel gondolkodására, amely a teljességgel a részleget állítja szembe, miközben Hegelnél nem szembenállásról, hanem komplementaritásról beszélhetünk. Hasonló Lévinas totalitás-ellenes gondolkodása, amely első lépésben a totalitást megfosztja végtelen egész jellegétől, és csupán részeinek összegével azonosítja. Második lépésben ezt az összeget szembefordítja a – tévesen – elkülönülésként értett végtelennel. Ezen eljárások nem elégségesek az enciklopédikus felfogás érvényes bírálatához.

Ad 6. A filozófia ösztudomány jellege mellett fokozatosan előtérbe került specifikus tudomány jellege. A középkorban az *artes liberales* („szabad művészetek vagy mesterségek”) összefoglalójaként határozták meg a filozófiát, ám a specifikus tudományfejlődés következtében valamely diszciplína újra meg újra mint kiemelten filozófiai tudományág jelent meg. Így a filozófia lényegében logikai jellegű az univerzália-vitákban; a matematika és a geometria „filozófia” elnevezést kap Fibonacci-nál és követőinél; a kozmológia és a fizika, miként Pierre Duhem kimutatta, a szaktudományos irányban fejlődő középkori gondolkodás vezető iránya. Mindennek során a filozófia diszciplináris körülhatárolása elmaradt, ehelyett – Ockham empirikus felfogását követve – a szaktudományok kísérletező kialakítása folyt egyre nagyobb alapossággal. A filozófia sajátos tudományos helyzetét fokozatosan a metafizika vette át, amely Aristotelés azonos című műve következtében jelen volt a megelőző évszázadokban is, ahogyan ezt Szent Tamás, Duns Scotus, Nagy Szent Albert és mások vonatkozó értekezései mutatják (vö. Jan A. Aertsen: *Medieval Philosophy and the Transcendentals*, 1996). A legjelentősebb alkotás e tekintetben Suárez *Disputationes metaphysicae* („Metafizikai értekezések”, 1597) című monumentális munkája, amely metafizikai egységbe foglalta a filozófiát (vö. Jean-François Courtine: *Suárez et le système de la métaphysique*, 1990). Suárez szerint a metafizika „a lét mint reális lét tudománya” (uo., I, 1, 26). Az ekként felfogott metafizikát Wolff óta ontológiának nevezték. Míg Suárez metafizikai filozófiafogalma széles körben elterjedt a katolikus akadémiai életben, a protestáns országokban és különösen az angolszász világban a filozófia empirikus, szaktudományokkal azonos felfogása nagyobb hatást keltett, ahogyan például Hobbes mutatja, aki a filozófiát szinte azonosnak tekintette az empirikus fizikával és mechanikával. Ennek hatására a metafizikai filozófia, szemben a matematika, a mechanika, a földrajz, a kozmológia, a fizika és a biológia fejlődésével, egyre kevésbé számíthatott komoly

figyelemre, ahogyan ezt mások mellett Hume szkeptikus gondolkodása is megmutatta. Ám éppen Hume volt az, akinek hatására Kant a filozófia önálló tudományos identitását újraformálta. Kant apriorisztikus filozófiáfelfogása vezetett a német idealizmus kialakulásához, amelynek során a legjelentősebb gondolkodók kísérelték meg többféle szempont szerint meghatározni és kifejteni a filozófia önállóságát. Lett légyen szó Fichte énfilozófiájáról, Schelling idealizmusáról és pozitív gondolkodásáról, Hegel szellemtörténeti felfogásáról, illetve mindezek kritikus elvetéséről és továbbgondolásáról, a filozófia önálló diszciplináris helyzete, mely szerint nem tartható azonosnak sem valamely szaktudománnyal, sem a szaktudományok összességével, megerősödött. Ezen nem változtatott az sem, hogy a filozófia – a második skolasztika és a modern filozófia hatására – maga is diszciplinákra oszlott, mint amilyen az ontológia, az etika, az ismeretelmélet, később a vallás- és politikafilozófia. – Köszönhetően az önálló filozófia nagy hatású felfogásainak, a filozófia ezen helyzete akkor sem szűnt meg, amikor a XIX. század második felében a szaktudományos fejlődés fontossága ismét előtérbe került, noha a nyugati egyetemek nagy részében – francia példát követve – elhatárolták egymástól a filozófiai fakultást a természettudományos és matematikai fakultásoktól (vö. Walter Rüegg: *A History of the University in Europe* [„Az európai egyetem története”], vol. II, 2004, 453–457). Kiemelkedő szereplője ennek a folyamatnak Trendelenburg, aki Hegel szisztéma-felfogásával szemben az empirikus kutatások fontosságát emelte ki, a filozófiát a szaktudományok tudásanyagának és módszertanának a talaján kívánta újjáépíteni. Tanítványa, Brentano a pszichológiában vélte felismerni a filozófia jövőbeli fejlődésének az útját (pszichologizmus). Munkája nyomán az „empirikus lélektan” hamarosan új, a tapasztalatot magas szinten bevonó, önálló filozófiai tudomány kialakulásához vezetett Husserl és követői munkásságában. Ezen a vonalon eljutunk a filozófia önálló tudományos helyzetének kifejtéséhez mások mellett Scheler, Heidegger, Sartre és Merleau-Ponty munkáiban, azaz a fenomenológia vonalán, amely a módszertant és a metafizikai önállóságot több-kevesebb sikerrel elegyítette. Ezzel szemben az angolszász filozófiai életben a filozófia túlnyomórészt logikai jellegű, aminek korábbi hagyományait, Hegel széles körű népszerűségével szembefordulván, a fiatal Bertrand Russell elevenítette fel. Ám ő is német forrásokra támaszkodott, mint amilyen Carnap, később Wittgenstein. A francia, az olasz és a spanyol nyelvű gondolkodás a XX. században főképpen a német, a francia és az angolszász fejleményekre válaszolt (olykor önálló teljesítményt is létrehozva, mint pl. Giovanni Gentile vagy Ortega y Gasset munkája). A német gondolkodásban a filozófia továbbra is csúcstudományként szerepel, mely a reál- és a humántudományokat összekapcsolja (vö. Dilthey, Scheler, Weber vagy Cassirer munkáit). Ám Heideggernél a filozófia mint végső és önálló tudomány (kezdetben még nála is „metafizika”) elvezetett a filozófia egészséges kérdésessé tételéhez, meghaladásához. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a filozófia tu-

dományos szerepköre a XX. század második felében elhalványult: az életfilozófia, a hermeneutika, a strukturalizmus, majd a dekonstrukció feloldotta a filozófia önállóságát. Nem szüntette meg azonban annak a tudatát, hogy a gondolkodás nem merül ki a szaktudományok mégoly lenyűgöző fejleményeiben, a technikai vívmányokban, a számítógépes logisztikában vagy az automatizálásban. Fennmaradt a törekvés arra, hogy a filozófia mindezen túlmutató szerepkörét egyfajta „másik gondolkodás” keretében újrafogalmazzák.

Ad 7. A nyugati filozófia történetét Heidegger a „metafizika,” a „szubjektivitás,” a „platonizmus” történetének tekintette, melynek során a filozófia létrehozta a szaktudományokat, amelyek kialakították a technikai civilizációt, amely elhozza a filozófia végét. A filozófia „vége” egyben a filozófia „célja” (*Ende*); eszerint a filozófia negativitás, amely egyfelől szükségképpen felbomlik, másfelől teleologikus, ám ez a *telos* vagy cél már túl van a filozófián. E felfogás visszaköt az említett Pythagoras-féle felfogáshoz, amely szerint a filozófia hiány. S egybecseng azzal a meglátással, amit Platón munkái fejtenek ki elsősorban a halálra ítélt Szókratész alakjában (ezt a Thrasyllós-féle dialógus-sorrend is alátámasztja, melyben az első dialógusok a filozófus halálának tematikáját dolgozzák fel, lásd Harold Tarrant: *Thrasyllan Platonism*, 1993). Heidegger felfogásának közvetlen előzménye Husserl elmélete volt a filozófia eredeti megalapozása (*Urstiftung*) és beteljesítése vagy végső megalapozása (*Endstiftung*) történelmi kapcsolatáról, amelynek során a filozófia egysége beteljesedik (vö. Edmund Husserl: *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie*, 1976, 73; magyarul: *Az európai tudományok válsága*, I., 99). A „filozófia vége” Heidegger szerint a filozófia inherens fejleménye, alapja a „lét visszahúzódása.” Ám amikor szükséges és lehetséges, létrejön „a másik gondolkodás,” a gondolkodás filozófián kívüli alakja és tartalma, amely alak a „léttörténelem” (*Seynsgeschichte*), és tartalma az esemény (*Ereignis*). A másik gondolkodás túl van a filozófián, azt a legteljesebb bírálatban részesíti. E bírálat előformáit felfedezhetjük olyan szerzőkben, mint pl. Marx vagy Nietzsche, noha e törekvések nem voltak képesek meghaladni a korábbiak merő kifordítását. Heidegger felfogásában a saját gondolkodása az, amiben a filozófia valós meghaladása lehetővé válik. A filozófia e megközelítése változó előjelű visszhangot kapott, így pl. Lévinas végtelenfilozófiája a „másik gondolkodás” kritikájaként olvasható. Másféle kritika fogalmazódott meg azok részéről, akik e gondolkodást a hagyományos metafizikai tartalmak újraértelmezése végett igyekeztek felhasználni, állítván, hogy a heideggeri értékelés nem annyira megsemmisítő, mint inkább megtisztító hatással bír a hagyományos gondolkodás eltévelyedéseivel szemben. Ám egy megtisztult, teológiai filozófia – például egy újragondolt keresztény fenomenológia – képes a másik gondolkodás pozitív hatását befogadni és továbbvezető felfogásokat kialakítani, de egyben nyitott azon bírálatokra is, amelyek elégtelennek tartják a nyugati filozófia részleges újragondolását. E bírálatokra lehetséges válaszolni (vö. Mezei B.:

“The ‘Return of Religion’ in Martin Heidegger’s Work: Overview and Criticism”, *Theologica*, 9, 2019/1, 9–29). – A „másik gondolkodás” további változataként több filozófiai törekvés is kialakult az elmúlt évtizedekben, így a hagyományos logikai felfogások újragondolása, továbbfejlesztése; a tudományfilozófia átértelmezése a szaktudományos fejlődés fényében; illetve a filozófia történeti kutatásának széleskörű kibontakozása évezredek munkáinak egyre mélyebb és alaposabb feldolgozása eredményeképpen. A „másik gondolkodás” egyes képviselői gyakran választják a „gyenge gondolkodás” lehetőségét, elnagyolt nézetek kifejtését, amelyek az igazság egyértelmű fogalmát félreteszik (pl. John D. Caputo, Gianni Vattimo vagy Peter Sloterdijk). E felfogások nem egyszerűen a filozófia hagyományos koncepcióiról mondanak le, nem csupán feladják a folytathatóság célját, hanem kifejezetten a formai (logikai és fogalmi), illetve tartalmi-tematikus folytathatatlanságot emelik ki. Ez a gondolkodás gyakran összemosódik a szépirodalommal, annak is posztklasszikus formáival. Ettől eltér Tengelyi vagy Slavoj Žižek felfogása. Az előbbi a filozófia akadémikus folytathatóságát, a diakritikus gondolkodás lehetőségét fejtette ki, míg az utóbbi széles körben újragondolt marxizmust helyez előtérbe.

Ad 8. A történeti adatgyűjtés felívelése, amit a digitális korszak adatbázisai lehetővé tesznek, sokkal pontosabb és részletesebb kép kialakítását teszi lehetővé a filozófiatörténet egyes szerzőinek felfogásaira nézve. Kutatók ezrei dolgoznak szerte a világon egy-egy kiemelkedő gondolkodó életművének feldolgozásán és értékelésén, legyen az klasszikus, középkori, modern vagy kortárs; s így egyre inkább lehetővé válik az összehasonlító eszmetörténet kidolgozása. A diszciplináris és történeti specializálódás során a filozófia kifejezése sokféleképpen átalakult, nem utolsósorban olyan eljárásmodot fejez ki, amely egy üzleti, gazdasági vagy szervezési folyamat alapelveit rögzíti (pl. „üzleti filozófia”). A filozófia azon klasszikus fogalma, amely a XIX. században vált ismét közkeletűvé, s amely átvezetett a XX. század fejleményeihez, ebben a sokrétű alakzatban elveszni látszik. Ezért is szükséges visszatérni nem egyszerűen „magukhoz a dolgokhoz,” ahogyan Husserl követelte, nem is csupán a másik gondolkodás eseményéhez, hanem ahhoz a kérdéshez, hogy végül is honnan származik bármiféle felfogás, gondolkodás. Mi a gondolkodás voltaképpeni forrása? Erre a kérdésre a revelációfilozófia egyes alakzatai válaszolnak. E felfogás csak annyiban határozza meg a gondolkodás eredetét, amennyiben azt önfeltárolóként azonosítja. Az önfeltároló (közlő, kinyilatkoztató) forrás szükségképpen bevonja azt, amire vonatkozik, pl. a reveláció mindig valakire irányuló reveláció, azaz a forrás és a cél egyetlen rendszerben kapcsolódik össze. Tartalmilag a revelációfilozófia nem más, mint újdonságfilozófia, mivel az új minden valóság magva: elsődlegesen mint létrejövő, másodlagosan létrejövésében vagy keletkezésében felfogott. Nemcsak azt mondhatjuk, hogy *revelatio quodammodo omnia* („a reveláció valamiképpen minden”), hanem azt is, hogy *omnia nova* („minden új”): minden lényegében új. Régiségét, hagyományosságát, múltbeliségét

gét csak újdonsága burkolt vagy kifejezett távlatában foghatjuk fel, az újdonság első és végső tényének összefüggésében. Ez a tény nem merőben fizikai vagy biológiai, nem csupán logikai vagy történeti, hanem mindent megelőző és beteljesítő, archaikus és eszkhatologikus újdonság. Ekképpen – visszautalva Platónnak a *Phaidón*-ban megfogalmazott nézetére – az újdonság nem ész vagy *nus*, hanem az, ami az észet létrehozza; az újdonság minden ész, értelem, belátás, megértés forrása, be- és kiteljesítője, ami nemcsak létrehoz, hanem fenntart, valamint be- és kiteljesít. Mindez nemcsak a filozófia értelmét helyezi új fénybe, hanem a hagyományosan teológiai tartalmakat is, mint amilyen a kinyilatkoztatás, a teremtés, a megváltás vagy az „új ember,” az „új szövetség” eszméje. Az újdonságfilozófia jelentős kifejtője Vető, aki ugyan nem kívánt többet elérni, mint a „metafizika kiterjesztését,” ám újdonságfelfogása megnyitja az utat a filozófia korábbi fogalmának teljes újragondolása előtt. Ekképpen a revelációfilozófia tartalmilag újdonságfilozófia, ez utóbbi pedig minden lehetséges és tényleges filozófia újragondolása (újdonság).

Összefoglalás. A filozófia történeti fogalma egyben történelmi is, mivel átfogja a nyugati fejlődés egészét, annak lényeges fejleményeivel kölcsönhatásban volt és marad. A legjelentősebb gondolkodók kifejezték a maguk korszakát, egyben további változásaira is hatottak. Husserl szerint a filozófiatörténet folytonos küzdelem, „gigantomachia” a naturalisztikus és a transzcendentális gondolkodás között, ami nemcsak tudományosan, hanem történetileg is formáló. E felfogás visszhangozza Kant gondolatát a dogmatikus és a kritikai gondolkodás ellentétére nézve, illetve bevezeti Heidegger felfogását a létgondolkodás és a gondolkodás hiánya közötti ellentétről („A tudomány nem gondolkodik”, uő: *Was heißt denken?* 1984, 4; magyarul uő: „Mit jelent gondolkodni?” In Bacsó Béla [szerk.]: *Szöveg és interpretáció*, 1990, 3). A filozófia ennek az ellentétnek a meghaladására irányul, miközben szembekerül a meghaladás akadályáival. Ám a „filozófia végének” szaktudományos kifejtése – azaz a filozófia halála – a filozófia meghaladásának nem annyira akadály, mint inkább lehetősége. A szaktudományos gondolkodás egyrészt a filozófia eredménye, másrészt beteljesítője, harmadrészt az új gondolkodás lehetőségének megteremtője. A filozófia a saját maga meghaladását kezdettől fogva tartalmazta, hiszen mint hiányt fogta fel önmagát; a tudás vagy a bölcsesség elérése a filozófia mint negatívum meghaladása. A negatívum teljes kifejtése a filozófia mint ösztudomány formájában jelentkezett, míg a filozófia mint önálló diszciplína nem annyira valaminő reformált metafizika létrehozására, mint inkább a filozófiát meghaladó, radikális gondolkodásra irányult. E másik gondolkodás újszerű mind formájában, mind tartalmában, miközben pontos kifejtése többféleképpen is megfogalmazódott (a fentiekben: fenomenológia, vallásbölcselet, revelációfilozófia, gyenge gondolkodás stb.). A „kenotikus” jelleg – mely szerint valamely alakzat létrehozza saját ellenformáit, ezekkel ütközve felbomlik, majd újjáalakul – a filozófia egészére is érvényes: a filozófia kenotikus. Lényege, hogy „kiüresedik”

(kenőzison megy keresztül), az általa kiváltott ellentétes formák megsemmisítik (így a szaktudományok és a technika), ám mindennek közvetítésével megnyílik a filozófia újragondolásának a lehetősége. Az újdonság elgondolása az originalitás, a kreativitás, az invenció és az innováció szaktudományos és technikai körein túl *a valóság egészét* gondolja újra, ekképpen újat alkot. Ezáltal teljesíti a „másik gondolkodás” legfontosabb követelményét, ti. a másság formájának és tartalmának elgondolását olyan módon, amely nem azonos a filozófiatörténet ismert kapacitásainak tevékenységével, hanem magából az újdonságból fakad, maga is új. Ebben teljesítjük be és ki a hagyományos filozófiafogalmakat, alkotjuk meg az újdonságot, ami még soha nem volt, de minden múltat és jelent csak ennek sugarában foghatunk fel. – Az a kérdés, hogy vajon ez a gondolkodás nem kerül-e túlságosan távol a mai, szaktudományokkal és technikai alkalmazásaikkal összefonódó világunktól, úgy válaszolható meg, hogy éppen ez a távolság teszi lehetővé történetünk és történelmünk jobb megértését, ideértve tudományunk, társadalmunk, nyelvünk és kultúránk változásait, magának az embernek az átalakulását. Ha kellő távolságot veszünk fel, képesek leszünk az átfogóbb megértésre annak alapján, ami gondolkodásunkban újdonságként adódik. Ez az újdonság kiterjed képességeinkre, közösségeinkre, történelmünkre, de elsősorban személyünkre. Végeredményben megvalósítja azt, amit a Jelenések könyvében régi kifejezésekkel olvasunk: „Mindent újjá teszek” (21,5). Ekképpen a filozófia, a korai felismerésnek megfelelően, valóban propedeutika, *paidagógos*, azaz továbbvezet arra, ami újdonságként rákövetkezik. A filozófia halála – ahogyan a filozófiatörténet kezdetén Platón is világgossá tette – elkerülhetetlen; de ebből a halálból új élet támad.

TOVÁBBI IRODALOM

- Alston, William: *Perceiving God* (1991).
- Augustinus, Aurelius (Szent Ágoston hippói püspök): *De civitate Dei: Sancti Aurelii Augustini Episcopi De civitate Dei libri XXII* (1981).
- Balthasar, Hans Urs von: *Apokalypse der deutschen Seele: Studien zu einer Lehre von letzten Haltungen* (1998).
- Bolberitz Pál: *A keresztény bölcelet alapjai* (2002).
- Brandenstein Béla, báró: *Ember a mindenségben*. I–III. (1936–1937).
- Brandenstein Béla: *Bölceleti alapvetés* (1935).
- Descartes, René: „Meditationes de prima philosophia.” *Oeuvres de Descartes*, vol. 7 (1973).
- Gondos-Grünhut László: *Szeretet és lét* (2013).
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *A szellem fenomenológiája* (1973).
- Heidegger, Martin: *Lét és idő* (1989).
- Henry, Michel: *C'est Moi la Vérité. Pour une philosophie du christianisme* (1996).
- Husserl, Edmund: *Karteziánus elmélkedések* (2000).
- Jaspers, Karl: *Der philosophische Glaube angesichts der Offenbarung* (1962).

Kant, Immanuel: *A tiszta ész kritikája* (2018).

Kekes, John: *Wisdom: A Humanistic Conception* (2020).

Kovács Ödön: *A vallásbölcsezet kézikönyve* (1876).

Küng, Hans: *Minden dolgok kezdete. Természettudomány és vallás* (2009).

Laszlo, Ervin: *What is Consciousness? Three Sages Look Behind the Veil* (2016).

Laszlo, Ervin: *What is Reality? The Map of Cosmos and Consciousness* (2016).

Lévinas, Emmanuel: *Autrement qu'ère ou au-delà de l'essence* (1996).

Lévinas, Emmanuel: *Nyelv és közelség* (1997).

Mezei Balázs M.: *Mai vallásfilozófia* (2010).

Mezei, Balázs M.: *Radical Revelation: A Philosophical Approach* (2017).

Pauler Ákos: *Metafizika* (1938).

Platón: *Összes művei* (1984).

Przywara, Erich: *Analogia entis. Metaphysik: Ur-Struktur und All-Rhythmus* (1996).

Ricœur, Paul: *Fenomenológia és hermeneutika* (1997).

Russell, Bertrand: *A nyugati filozófia története* (1994).

Scheler, Max: *A filozófia lényegéről* (2008).

Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph: *A kinyilatkoztatás filozófiája* (2019).

Suárez, Francisco: „Disputationes metaphysicae.” *Opera omnia*, vol. 25 (1866).

Swinburne, Richard: *Van Isten?* (1998).

Thomas Aquinas (Aquinói Szent Tamás): *Summa theologica* (1933).

Vető, Miklós: *L'Élargissement de la métaphysique* (2012).